

Києві з 18 новостворених кам'яних церков, засновники яких відомі, 12 були збудовані князями [Слюсарев Д. Вказ. пр. // ТКДА.- С. 349].

Серед фамільних монастирів, що з'явилися в домонгольський період, лише Золотоверхий і Видубицький проіснували до ХХ ст., від Кирилівського і Спаського збереглися храми з пізнішими перебудовами. Щодо решти, то питання їх локалізації залишається подекуди дискусійним. Очевидно, функціонували вони не далі ХІІІ ст., а потім поступово приходили в занепад і не збереглися. Тому повідомлення про них перериваються з закінченням давньокиївського літопису. Вони мали характер своєрідних резиденцій-фортець місцевих князів у першопрестольному граді, деякі з них контролювали стратегічно важливі підходи до Києва. Яскравим прикладом такого храму-фортеці є Кирилівська церква, що розташовувалася на Дорогожичах, де відбувалися найзапекліші бої за Київ.

Храмове будівництво в цей час набуває фамільного характеру, що засвідчує подальшу феодалізацію давньоруського суспільства. Цьому періодові притаманне зростання впливу Церкви на всі сторони суспільного життя. Фамільні монастирі починають відігравати помітну політичну та ідеологічну роль, адже князі намагаються використати роль Церкви у своїх династичних інтересах. Вони дають чималі пожертви для своїх "отніх" монастирів. Собор "отньої" обителі починає служити водночас фамільною усипальною окремою гілкою князів.

О.Сурмач* (м. Львів)

ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ КОНФЛІКТ І УГКЦ В ЧАСИ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

У період німецької окупації особливого загострення набув братовбивчий польсько-український конфлікт. Ще 1941 р. в розмові архієпископа Болеслава Твардовського і митрополита Андрея Шептицького порушувалось питання про їх пастирський обов'язок запобігати зростанню злочинів, викликаних цим конфліктом. Водночас обидва ієрархи висловлювали і певний відчай, що вони не мають достатнього (або ж ніякого) впливу на виконавців цих злочинів [Бубряк Р. Листування митрополита Андрея Шептицького з архієпископом

---

* Сурмач О. – аспірантка Львівського Національного університету імені Івана Франка.

Болеславом Твардовським 1943-1944 рр. // Історія релігій в Україні.- Львів, 1996.- С. 30].

Незважаючи на всю складність і гостроту конфлікту, саме Церква стала ініціатором примирення, порозуміння конфронтуючих сторін шляхом організації політичного діалогу. У вересні 1941 р. відбулась І конференція ОУН (р), яка прийняла рішення про початок антинацистської боротьби. Після конференції Б.Левицький був уповноважений налагодити контакт із керівництвом польського підпілля. Коли почалися переговори, митрополит Андрей утворив службу зв'язкових, які не завжди, хоч не звини А.Шептицького, діяли справно. З інспірації митрополита Андрея генерал Стефан Ровецький - Грот, порозумівшись з Делегатом Уряду Речі Посполитої на Край - Яном Пекалкевичем, звернувся до Лондону за інструкцією про характер переговорів з питань розв'язання поляками українського питання [Тожецький Р. Митрополит А.Шептицький і національні проблеми // Варшавські українознавчі записки. Зошит 1.- Варшава, 1989. - С. 198].

З ініціативи і при сприянні митрополита А.Шептицького протягом весни-літа 1942 р. у Львові знов відбулися переговори ОУН (р) із представниками польського підпілля. З українського боку в них брали участь З.Матла і М.Степаняк. Перші зустрічі відбулися на квартирі в районі вулиці Городецької, наступні - поблизу дзвіниці на Святоюрській горі. Мета розмови - перед загрозою спільного німецького ворога припинити польсько-українську боротьбу, порозумітися і створити спільний фронт боротьби проти німців. Обговорювалась пропозиція, за якою кожний польський відділ, що оперує на українських землях, мав підпорядковуватися українському командуванню; українські з'єднання, які опиняться на польських землях, мають підпорядковуватись польському командуванню. А.Шептицький знав про ці контакти і, щоб ближче познайомитися з їх результатами, мав розмови з представниками ОУН.

Переговори відновились в листопаді-грудні 1942 р., але вже на терені Варшави. Митрополит Андрей був їх ініціатором, навіть більше, обмірковував про питання майбутнього статусу земель, на яких проживало б мішане населення. Це він, враховуючи дійсність і можливості, прямував до порозуміння. Питання про польсько-українські взаємовідносини вів у Варшаві В.Охримович, але конкретних рішень при цьому так і не було прийнято.

Для вирішення державницьких інтересів обох сторін тільки спільний фронт проти окупанта міг бути єдиною правильною політикою. Тому в рішеннях II конференції ОУН (р) в квітні 1943 р. було заявлено про стремління ОУН до мирної ліквідації всіх фронтів, за винятком

більшовицького і гітлерівського. Але спроба встановити польсько-українське перемир'я наштовхнулось на впертий опір польської сторони: еміграційний польський уряд, керівники підпільних угруповань та Армія Крайова обстоювали східний кордон згідно з принципом *status quo ante bellum* (довоєнне становище). Власне, саме це постало перепорою до порозуміння [Дашкевич Я. Перегук віків: три погляди на минуле і сучасне України // Україна. Наука і культура.- Вип. 26-27.- К., 1993.- С. 61].

Однак ситуація на українських територіях, які вимагав польський уряд в екзилі, особливо ускладнились у 1943 р. Польська меншина й польські організації опору вважали ці території польськими. Військове командування польського опору розробило план повстання до приходу радянської армії, щоб захопити владу і поставити Москву перед доконаним фактом, що на цих територіях відновлено польський суверенітет (польський план стосувався не лише української території, а також і білоруської та литовської, анексованих СРСР після вересня 1939 р.).

27 липня 1943 р. представники польської громадськості через канцлера УГКЦ І.Бучка потрапили на прийом до митрополита А.Шептицького. Наслідком зустрічі став пастирський лист митрополита, який закликав вірних до християнського миру. Його підтримав УЦК В.Кубійовича, який звернувся з відозвою до молоді. У листопаді 1943 р. вийшов пастирський лист греко-католицьких єпископів. Відомим є також пастирське послання митрополита А.Шептицького першого кварталу 1944 р. [Тожецький Р. Митрополит А.Шептицький і національні проблеми // Варшавські українознавчі записки. Зошит 1.- Варшава, 1989.- С. 197; Його ж. Митрополит Андрей Шептицький // Ковчег.- Ч. 1.- Львів, 1993.- С. 118]. Навіть у донесеннях радянських спецслужб знаходимо визнання того незаперечного факту, що "уніатська церква і духовенство в цілому активно виступали на захист населення" [Державний архів Львівської області (далі - ДАЛЮ).- Ф. 3, оп. 1, спр. 71.- Арк. 17].

Проте, у всіх польських планах щодо української території українців розглядали як ворогів, яких треба знищувати. І хоча український національно-визвольний рух розгортався на українській етнічній території, яка свого часу входила до складу Речі Посполитої, проте ні польський уряд в Лондоні, ні крайове польське підпілля від неї не мали наміру відмовлятися. В офіційних польських документах 1943 р. наголошувалось: "Розуміємо і цінуємо прагнення українського народу до створення самостійної України. Одначе заявляємо, що не відмовляємось від східних земель Речі Посполитої" [Цит. за: Гунчак Т. Україна перша половина ХХ століття. Нариси політичної історії.- К., 1993.- С. 233]. Тому

українські державницькі плани ввійшли у протиріччя з намірами польської сторони.

Поза сумнівом, польсько-українська конфронтація була вигідна насамперед головному окупантові - нацистській Німеччині. Вона була запрограмована і всіляко підігрівалась. Слід нагадати, що основні напрямки німецької окупаційної політики в Україні були обґрунтовані і визначені А.Гітлером на нараді, що відбулася в ставці Верховного головнокомандуючого 16 липня 1941 року: "Тепер перед нами стоїть завдання розрізати територію цього величезного пирога так, як це нам потрібно, з тим щоб зуміти, по-перше, панувати над нею, по-друге, управляти нею, по-третє, експлуатувати її" [Цит. за: Рекотов П. Органи управління на окупованій території України (1941-1944) // Український історичний журнал.- 1997.- №3.- С. 91]. Це відповідало головному принципу імперської політики - "поділяй і владарюй!". Щоб тримати в напрузі і контролювати польсько-український конфлікт, Галичина, як п'ятий дистрикт, увійшла до генерал-губернаторства. "Нарешті, - писала німецька преса, - з волі фюрера відновлено суверенітет германського рейху в Галичині" [Центральний державний архів вищих органів влади та управління України у м. Києві (далі - ЦДАВОУ).- Ф. 1, оп. 23, спр. 530.- Арк. 3].

Винищення українців, за українськими джерелами, почалося з 1942 р. на територіях, що межували з етнографічною польською територією (Грубешів, Холм, Володава та інші райони на захід від річок Буг і Сян). З 1942 по 1943 рік було вбито більше 2 тис. українців. Із серпня-вересня 1943 р. польські акції поширилися далі на схід у райони Галичини й Волині. На Волині ситуація була ускладнена із-за численних факторів, що посилювали антагонізм між українцями і поляками. Серед них треба назвати, з одного боку, присутність проросійських польських партизанів і комуністів, а з іншого – використання німцями в репресіях проти українців польської поліції.

В архівах зберігаються численні документи про масові вбивства українців поляками і про польську поліцію на службі у німців. У Ковелі жорстокістю прославився "поляк Едік - кат цивільного табору", в Устилузі підручними начальника німецької жандармерії Гака служили начальник польської поліції Головінський та комендант загону польської самооборони Станіслав Бурак.

Зростаючі взаємні претензії, невміла короткозора націоналістична політика міжвоєнної Польщі, а також цільове зіштовхування обох народів німцями підсилювали ворожість, яка призводила до поодиноких, а потім і групових вбивств поляками українців і навпаки. Приєднання етнічних українських земель до генерал-губернаторства українське населення

краю сприйняло як приєднання до Польщі. Поширенню подібних настроїв допомагала й позиція губернатора Галичини К.Ляша, який підтримував польське населення на протигагу українцям. Щодо цієї проблеми, то Е.Кох говорив: "Нам треба домогтись, щоб поляк при зустрічі з українцем хотів його вбити, щоб українець, побачивши поляка теж горів бажанням його вбити" [Цит. за: Ілюшин І. Польське підпілля на території Західної України в роки другої світової війни // Україна - Польща: важкі питання.- Варшава, 1998.- С. 162]. Генерал-губернатор Г.Франк 5 червня 1942 р. заявив, що "в інтересах німецької політики між поляками і українцями мають підтримуватися напружені стосунки" [Малик Я., Вол Б., Красівський О. та ін. Історія суспільних рухів і політичних партій України (XIX-XX ст.).- Львів, 1998.- С. 199].

Ставлення німців до польсько-українського конфлікту добре відбиває відповідь сарненського гебітскомісара на скарги поляків: "Ви хочете Сікорського, а українці хочуть Бандеру. Ну й бийтеся між собою" [Цит. за: Ілюшин І. Польське підпілля на території Західної України...- С. 162]. З метою поглиблювати конфронтацію нацисти формували й активно використовували українські і польські поліцейські структури. Саме про ці репресії говорили німецькі донесення. Так, у Дермані (на південь від Рівного) 30 травня 1943 р. після пострілу з невідомого напрямку польська поліція спалила 80 будинків і вбила 70 українських селян. Поляки з Мізоча скористалися цією нагодою, щоб спалити українське село. Під час таких операцій поліцаї конфіскували хутряні вироби, одяг і цінні речі. Поліцаї змушували українців говорити по-польськи і знімати шапки, коли вони приходили, погрожуючи побиттям чи карою смерті. Батальйон польської поліції з Клевани, за доносом однієї польки, у Новосілках і Новожукові провів численні арешти українців, яких було згодом розстріляно. У ході цієї операції польські поліцаї замкнули у stodолі українського священика О.Карбовича та його доньку і спалили їхній дім. Повертаючись, вони вбили п'ять українців із Сухівців і Голехова, яких зустріли на дорозі. Коли батальйон проходив через село Заставне, один з польських поліцаїв відкрив вогонь через вікно хати на українця, який молився навколішки біля ікони й убив його. Батальйон повернувся з дев'ятьма возами награбованого майна. У німецькому донесенні командира цього батальйону було названо особливо жорстоким. Він полюбляв особисто викручувати руки своїм українським жертвам і вішати їх без суду [Див.: Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні.- Париж-Нью-Йорк, Львів, 1993.- С. 396].

Поширенню польсько-українського конфлікту значною мірою сприяла відверто антинаціональна політика Москви. Українські села часто зазнавали нападів від радянських і польських партизанів, які діяли

разом, грабували і залишали багато жертв [Див.: Данилюк В., Хлопук Ю. Суд червоних партизан // Волинь в другій світовій війні та перші повоєнні роки.- Луцьк, 1995.- С.63.; Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953.- Т. 2.- К., 1994.]. В повідомленні командира партизанського загону Шитова від 2 червня 1943 р. зазначалось, що для боротьби з українськими націоналістами в 14 польських селах створено партизанські загони [Сергійчук В. ОУН - УПА в роки війни. Нові документи і матеріали.- К., 1996.- С. 75]. Командир польського повстанського загону Р.Сатоновський в донесенні секретарю ЦК КП(б)У М.Хрущову від 5 жовтня 1943 р. прямо ставив вимогу збільшити військове - технічну допомогу польським партизанам у цій боротьбі [Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі - ЦДАГОУ).- Ф. 1, оп. 23, спр. 530.- Арк. 3]. Саме в такій ситуації українські загони самооборони й загони УПА ставали на захист українських сіл і у відповідь атакували бази, з яких здійснювалися напади поляків.

Безперечно, що в подібній ситуації, як звичайно, були жорстокості як з одного, так і з другого боку. 1943 р. поляки почали масово знищувати українців, які проживали на території Грубешівщини, бажаючи, щоб територія була тільки польською.

Село Сагринь у Грубешеві було майже українським, тому поляки його оточили і вимордували близько 600 людей. Це не могло не викликати паніки серед поляків, які очікували відповідної акції з боку українців. Дійсно, українці, щоб помститися, знищили поляків у с. Городова [Архів Інституту Історії Церкви України у Львові.- Ф. 1 (Персоналії), спр. П-1-1-150.- Арк. 19].

На території Чесанівщини завдяки греко-католицькій церкві залишилися чисто українські села, навіть в донесеннях радянських спецслужб знаходимо визнання того незаперечного факту, що "уніатська церква і духовенство в цілому активно виступали на захист українського населення ... проти ополячування" [ДАЛО.- Ф. 3, оп. 1, спр. 71.- Арк. 17]. Це були села Улазів, Люблинець Старий, Люблинець Новий, Горасець, Лівча, Нове Село й інші. 28 липня 1943 р. польська боївка напала на село Жуків і вбили о. М.Колтонюка, декана чесанівського. В Белзі польські банди застрелили в 1943 р. завідуючого парафією о. Я.Клейчука [Лебедович І. 3 мартирології духовенства Західної України.- Філадельфія, 1978.- С. 54-69]. Ще п'ять священиків було вбито в 1943 р. на Лемківщині та районі Перемишля польським комуністичним партизанським загonom "Bataliony chlopskie". Це були такі священики: М.Величко, парох с. Боське, завідуючий риманівського деканату на Лемківщині; Я.Щирба, с. Шкляри на Лемківщині; С.Шалаш, парох с. Мисцова, Дуклянський декан

на Лемківщині; О.Ліскевич, завідувач парафією у с. Дошниця на Лемківщині та Г.Тиктор, завідувач парафії у с. Тучне, згодом у с. Глібовичі Свірські, Львівської області [Мартирологія Українських Церков.- Торонто-Балтимор, 1985.- С. 67].

Отець І.Гайдук, парох в Лубній Диканівського деканату, був вбитий в 1944 р.; катехит з с. Боське отець М.Головач був застрелений розривною кулею з рук польської боївки в 1944 р., коли повертався із залізничної станції. Отця О.Калужнянського, пароха в Іздебках Динівського деканату, поляки замордували живцем у пивниці, де він і загинув. 83-річний отець І.Сорокевич, парох Уйкович, був вбитий разом з дружиною у парафіальному домі [Лебедевич І. З мартирології духовенства Західної України.- Філядельфія, 1978.- С. 54-69].

Польські напади почалися також і в Галичині. Ними поляки хотіли підкреслити, що ця територія належить до Польщі і на неї українці не мають права. Подібні наскоки організовувало спочатку польське командування, яке посилало з Польщі підкріплення людьми і зброєю.

Це лише окремі епізоди драматичних подій польсько-українського конфлікту, які не могли залишитись поза увагою ієрархів римо-католицької і греко-католицької церкви. Спілкування з приводу цього, досить болючого для обох ієрархів питання відновилося в їхньому листуванні від осені 1943 р. по весну 1944 р. У своїх листах архієпископ Б.Твардовський висловлює занепокоєння зростанням ворожості з боку українців до римо-католиків його архідієцезії і висловлює надію, що митрополит Андрей займе відповідну позицію, що неодмінно призведе до заспокоєння антипольських настроїв.

Святоюрський владика до відповідей долучає два своїх останніх пастирських послання: від 21 листопада 1942 р. "Не вбий" і від 10 серпня 1943 р. "Послання до духовенства та народу з закликом не піддаватися на провокації й не вдаватися до актів терору", якими він займає відповідну позицію щодо ситуації. Митрополит А.Шептицький нагадує про злочини польської поліції під час так званої пацифікації українських земель в 1930 р. та про Березу Картузьку і пограбування та вбивства в українських селах у 1939 р.

Водночас А.Шептицький звертається до Б.Твардовського з проханням надіслати йому відповідні пастирські послання, які б можна було зачитувати духовенству і вірним греко-католицької церкви і які повинні бути опубліковані в українській пресі. Митрополит Андрей просить також, щоб його послання надрукувала "Gazeta Lwowska" у польському перекладі. Характерно, що А.Шептицький у своїх листах до Б.Твардовського не погоджувався з його інтерпретацією фактів вбивств поляків українцями, вважаючи виконавцями цих вбивств "банди

дезертирів, жидів, червоних партизанів, членів польських підпільних організацій і звироднілих садистів-одинаків" [Цит. за.: Бубряк Р. Листування митрополита Андрея Шептицького з архієпископом Болеславом Твардовським 1943-1944 рр. - С. 30].

Насильство почало поширюватись і поза межами воєнних дій та німецької поліції, було важко визначити винуватців, з'явилися групи підпільного опору різноманітних етнічних та ідеологічних спрямувань. В результаті цього лише зрідка можна було з певністю приписати комусь відповідальність за окремі випадки вчиненого насильства. "Вся Волинь і частина Галичини заповнені бандитами, - писав митрополит Андрей до кардинала Тіссерана 8 травня 1943 р., - які мають певний політичний характер. Є банди, які складаються з поляків, інші - з українців, та ще інші - з комуністів. Поза тим є справжні бандити, серед яких є люди різних національностей - німці, жиди, українці, поляки і росіяни" [Krawchuk A. Christsan Social Ethics in Ukraine.- Edmonton-Ottawa-Toronto, 1997.- P. 203].

Єпископат греко-католицької церкви був стурбований такою ситуацією в краї. Насильства та вбивства були для них проявом моральної деградації. "Хто спостерігає за неймовірним нахабством тих, які щодня порушують Божий закон і, особливо, п'яту заповідь, що є неймовірним злочином для звичайних людей, переконаний, що слід очікувати страшних покарань. Певною мірою кожна людина майже щодня передбачає кінець війни, але немає жодних підстав для цього, окрім палкого бажання припинення цього страхіття - писав митрополит Андрей до кардинала Мальйоне 12 червня 1943 р." [Там само.- P. 207]. Щоб застерегти український народ від насильства, Глава УГКЦ, звернувся з пастирським посланням від 10 серпня 1943 р., в якому наголошував, що насильство має далекосяжні соціальні наслідки: "Беручися рішати про справи загальні без достатнього досвіду і без волі порадитися зі старшими, вони наражають нас усіх на великі небезпеки ... і ... це ж інтерес наших ворогів: намовити наших людей до нерозважних кроків, які могли б, а навіть мусіли б стягнути на наш нарід великі шкоди" [ЦДІА України у Львові.- Ф. 201, оп. 1 т., спр. 4.- Арк. 1-5].

Також слід зауважити що, німецькі і радянські окупанти у своїх цілях компрометували і знесилювали польські й українські політичні кола у перманентній конфронтації.

Але звалювати всю вину на окупантів німецьких або радянських, хоч вони значною мірою і причетні до цієї трагедії, було б небажанням дивитися правді в очі. Величезне провалля в польсько-українських відносинах того часу добре видно з позиції Я.Боровича (псевдонім В.Мудрого, віце-маршалка польського Союму), який, хоч і стояв за

порозуміння з поляками, але дуже песимістично розглядав можливості такого порозуміння через силову політику польського уряду в Лондоні.

Його рецепт був дуже простий: "Ми можемо досягнути згоди на мирне існування з Польщею тільки тоді, якщо ми маємо стільки ж сили, як і Польща. Тільки тоді вони респектуватимуть наше право на існування і тільки тоді вони шануватимуть договори, які закрючують з нами. Поляки можуть бути примушені стати лояльними партнерами тільки силою і то очевидно" [Цит. за: Потічний П. Політична думка українського підпілля 1943-1951 // Зустрічі.- 1991.- №2.- С. 140].

Отже, за таких умов порозуміння між двома народами не було досягнуто. Кожна з сторін намагалася розв'язати проблему за допомогою сили. Та Церква робила все можливе, аби злагодити цей споконвічний конфлікт двох слов'янських народів.

К.Недзельський* (м. Херсон)

КУЛЬТУРОЛОГІЧНІ ІДЕЇ ІВАНА ОГІЄНКА (МИТРОПОЛИТА ІЛАРІОНА)

Відомо, що Іван Огієнко в своїх численних наукових та богословських працях значну увагу приділяв проблемам розвитку культури, з'ясуванню її значення в житті суспільства. Проте глибоких теоретичних розробок, присвячених культурологічній проблематиці, він не залишив. Це не означає зовсім, що його не цікавила теорія культури як галузь знань, що займається науково-філософським аналізом феномену культури. Однак немає підстав твердити, що він намагався виходити на рівень осмислення універсальних законів розвитку світової культури, як це робили його сучасники та попередники – М.Я.Данилевський, К.Леонт'єв, М.Бердяєв, О.Шпенглер, А.Тойнбі та інші. Немає також підстав довести, що І.Огієнко безпосередньо звертався до праць цих та інших відомих філософів, істориків й соціологів культури, хоч цілком ймовірним є його знайомство з їхніми ідеями опосередковано. Але, незважаючи на це, видається доцільним перевести міркування І.Огієнка про культуру в площину культурологічного понятійного аналізу. І не тільки тому, що це впливає із змісту науково-релігійної спадщини нашого вченого, але й з огляду на те, що, за винятком хіба що прикладу М.Хвильового (та й то дуже сумнівного з точки зору науковості його

---

* Недзельський К. – старший викладач Херсонського державного педагогічного університету.